

Політичні процеси на пострадянському просторі:
тенденції, протиріччя, перспективи

Гульнар Іскакова

Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи

Гульнар Іскакова,
доктор політичних наук,
декан історичного факультету
Семіпалатинського державного педагогічного інституту
(Казахстан)

Глибокі політичні зміни, що сталися в останні десятиліття (розпад соціалістичної системи й СРСР, створення нових незалежних держав, процеси європейської інтеграції тощо) актуалізували в пострадянських державах проблеми формування легітимної влади, громадянського суспільства, захисту приватної власності, дотримання прав людини. Ці складні й суперечливі процеси супроводжувалися прискоренням глобалізації світового господарства з усіма її наслідками, як позитивними, так і негативними.

Зазначені вище обставини потребували осмислення світового досвіду, а також відповідності моделі розвитку суспільства, що тільки формується, рівню його соціально-економічного розвитку, особливостям культури, способу життя, національним традиціям тощо. Відтак пострадянський простір став своєрідною лабораторією, у якій апробувалися різні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі.

Найважливішим політичним критерієм і результатом трансформаційного процесу має стати якісне перетворення базових інститутів суспільства. До певних просувачів у політичній сфері можна віднести: ухвалення нових конституцій, що проголосили загально визнані демократичні цінності, формування демократичних інститутів, недержавних засобів масової інформації, формально незалежної судової влади та багатопартійної системи.

До соціально-економічних критеріїв можна віднести розвиток приватної форми власності й різноманіття форм власності як основи ринкової економіки, ефективність сформованої моделі економіки, рівень і якість життя населення, місце країни у світовій спільноті й світовому

господарстві.

Економічні реформи в пострадянських державах спрямовувалися переважно на швидку трансформацію відносин власності. Та здійснювалося це, на жаль, за рахунок обмеження економічних і політичних прав громадян. В 1990-і роки повсюдно спостерігався спад виробництва, зниження рівня доходів населення. Так, ВВП знизився в середньому на 20 - 30 %, безробіття з практично нульової позначки зросло до 10 - 20 %, реальна заробітна платня скоротилася в окремих країнах регіону на 20 - 60 % [1, с. 104]. Спостерігалось падіння обсягів виробництва у всіх секторах економіки, зубожіння більшості населення, майнове розшарування, скорочення тривалості життя громадян. Приватизація не призвела до структурної перебудови економіки й не створила широкого класу власників. Хронічний дефіцит бюджетних засобів в 1990-і роки обмежив можливості для здійснення адекватної соціальної політики.

У підсумку соціальна ціна економічних перетворень виявилася істотно вищою, ніж припускали ініціатори реформ: конституційні права й свободи людини були практично нереалізовані, відчутно скоротилася державна підтримка соціальної сфери, тоді як загальносвітовою тенденцією було розширення соціальних функцій держави. Економічна криза, гострі соціальні конфлікти й політична нестабільність спричинили міжнародні конфлікти у Росії, Таджикистані, Киргизстані, Вірменії. Нерозвиненість демократичних традицій, схильність до „сильної руки”, розчарування населення в реформах - ось характерні ознаки пострадянських суспільств 1990-х років.

Досвід пострадянської трансформації показав, що, по-перше, багато в чому стихійний процес лібералізації викликав серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, соціальну напруженість, падіння життєвого рівня значної частини населення. Пряме перенесення на ґрунт посттрадиційних суспільств західних ліберально-демократичних інститутів без врахування регіональної й національної специфіки призвело до спотворення трансформаційних процесів. На думку американського юриста Л. Клейна, беззастережне відкидання в державах, що трансформуються, будь-яких проявів ринкового соціалізму й таке ж беззастережне сповідування класичного лібералізму не сприяли ні зростанню національного доходу, ні прогресу в більшості галузей виробництва та у сфері зайнятості.

По-друге, політична еліта більшості пострадянських держав здійснювала великомасштабну лібералізацію, не маючи чітко збалансованої програми (насамперед, за ресурсами).

По-третє, реформи в суспільствах, що трансформуються, не були підкріплені чітким уявленням про принципи державотворення: процес деінституціоналізації призвів до дискредитації й делегітимації старих державних інститутів, але не сприяв своєчасній легітимації й ефективності

**Політичні процеси на пострадянському просторі:
тенденції, протиріччя, перспективи**

Гульнар Іскакова

нових. Для політичних систем характерні були функціональна слабкість і структурна недовершеність їх інститутів. Брак чітких уявлень про спрямованість розвитку й стихійне впровадження реформ послаблювали державу. Отже, від реформування потерпала сама держава, всі її структури. Тим часом, розбудова держави на нових принципах мала бути одним з основних факторів ефективних економічних і соціально-політичних перетворень.

На характер і тривалість трансформаційних процесів вплинули такі фактори, як тривалість „соціалістичної” історії держави. Країни Центральної й Східної Європи, на відміну від пострадянських, мали порівняно нетривалу „соціалістичну” історію - близько сорока років. Більше того, соціалізм не був для них власним продуктом - він привносився ззовні, тому ступінь ментально-психологічної готовності народів Центральної і Східної Європи до зміни суспільної системи був вищим, ніж у пострадянських суспільствах. Пострадянське суспільство, в якому соціалізм панував понад 70 років і був власним „продуктом”, виявилось психологічно не готовим до трансформації. Отже, держави Центральної і Східної Європи і пострадянські держави мали різні стартові умови.

Пострадянський простір як історичне утворення, що склалося в результаті розпаду СРСР, мало свої особливості соціального, політичного, економічного й культурного розвитку. Нові конституції приймалися в різних економічних, соціальних і політичних умовах, а тому дали різні результати. Так, якщо в країнах Центральної і Східної Європи та Балтії спад виробництва за 10 років склав близько 15 %, то в країнах СНД - близько 50 %. У пострадянських державах, на відміну від держав Східної Європи, й досі не відбулося поділу влади, диференціації національної еліти на політичну й економічну, що вплинуло на характер політичних та економічних інститутів, розвиток цивілізованої ринкової економіки.

Але й у межах колишнього СРСР соціально-економічні умови істотно відрізнялися. Приміром, такий фактор, як наявність у Казахстані значних природних ресурсів та їх дефіцит у Киргизстані, не міг не відбитися на життєвому рівні населення цих країн.

Пострадянська трансформація характеризується боротьбою різних соціально-політичних сил за реалізацію сценаріїв, що відповідають їх інтересам, інституціональному розвитку. Шлях до політичної й економічної лібералізації, на думку Ф. Фукуями, не один. Країни, які проходили через процес модернізації недавно, йшли зовсім інакше, ніж їх попередники. Багато держав, особливо в Азії, успішно перейшли до демократії „авторитарним” шляхом. Їх досвід свідчить, зокрема, про те, що успіху вони добивалися аж ніяк не в умовах ліберальної демократії. Значну роль відігравали автократичні режими, що підтримували процес економічного розвитку [2].

Аналізуючи досвід країн Південно-Східної Азії й Латинської Америки, дослідники оцінюють авторитарні режими як ефективну форму антикризового управління. Прихильники теорії „нового авторитаризму” вважають, що сильна авторитарна влада для суспільств, у яких перехід до демократії й ринку здійснюється за ініціативою „згори”, є закономірною необхідністю (С. Хантінгтон, А. Мігранян та ін.). Об’єктивне поєднання елементів авторитаризму й демократії здатне реально забезпечити політичну стабільність, громадський порядок і мобілізацію суспільства для досягнення спільної мети. Для здійснення реформ у суспільствах, що трансформуються, необхідна сильна політична влада, у зв’язку з чим виникає проблема розподілу такої влади, необхідності гарантій того, що сильна влада діятиме тільки в інтересах задекларованих реформ [3]. Актуалізуються механізми, спроможні стати противагою авторитаризму влади у випадку її виходу за межі проголошених цілей.

Розглядаючи пострадянські держави як перехідні системи „від тоталітаризму до демократії”, деякі дослідники уточнюють: це перехід „через стадію авторитаризму” [4]. Р. Сакве вважає, що політичні системи пострадянських держав – це „не повномасштабний авторитаризм, а, скоріше, синкретична суміш авторитарних, корпоративістських, ліберальних і демократичних елементів, які можна визначити як авторитарну демократію” [5]. У шкалі автократія/демократія нові незалежні держави були ближче до автократії. Влада розглядала створення авторитарного режиму як необхідний засіб збереження стабільності.

С. Хантінгтон, описуючи „третю хвилю демократизації” в країнах Центральної Азії, відзначав, що цей процес йде переважно згори вниз, а „існуючі міжнародні, соціально-економічні, культурні й, у першу чергу, політичні фактори діють разом, часто суперечливо, або полегшуючи створення демократії, або сприяючи авторитаризму” [6, с. 39].

До міжнародних факторів впливу на трансформаційні процеси, характер політичних режимів, що формуються, можна віднести, наприклад, політику іноземних інвесторів. Їх діяльність та діяльність міжнародних фінансових інститутів спрямовувалася переважно на створення сприятливих умов для інвестицій та запобігання певним видам корупції. На загал, міжнародні політичні інститути (ООН, ОБСЄ, Рада Європи та інші), фінансові й економічні структури (МВФ, ЄБРР та інші) серйозно впливали на реформування політико-правових і фінансово-економічних систем пострадянських держав.

Події 1990-х років, що розгорнулися в Центральній Азії, показали, що для країн цього регіону характерні конфлікти, спричинені низьким рівнем життя, нестачею води, землі, придатної для обробітку тощо. У регіоні за цих обставин виникли серйозні ризики й загрози (наприклад, релігійний екстремізм, тероризм, контрабанда наркотиків і зброї). Вони

**Політичні процеси на пострадянському просторі:
тенденції, протиріччя, перспективи**

Гульнар Іскакова

обумовлюються як традиційними факторами (особливості соціально-політичної структури місцевих суспільств, суперництво еліт тощо), так і відносно новими. Всі вони, взяті разом у різних варіаціях, можуть викликати (й викликають) гострі соціально-політичні конфлікти (наприклад, події в Киргизстані й Узбекистані у 2005 - 2006 роках).

У посттрадиційних суспільствах Центральної Азії, як правило, державне керівництво очолює політичний лідер харизматичного типу, наділений часто необмеженими повноваженнями (Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Перевага державно-адміністративних інститутів над суспільством має тут практично абсолютний характер. Для політичного режиму, наприклад, Узбекистану характерні широкі повноваження президента як глави держави, парламент не має реальних контрольних повноважень, існує цензура ЗМІ, діяльність політичних організацій обмежується. Сукупність міжнародних, політичних, соціально-економічних, культурних факторів розширює можливості для посилення авторитаризму.

Особливістю інституціонального простору пострадянських держав є також нестабільність законодавства, постійне відтворення адміністративно-командних методів управління, соціальна інертність і слабкість протестного потенціалу громадян, залежність особи від держави. Так, влада Туркменістану намагалася довести наявність „третього шляху” розвитку, а заперечення багатопартійності, вільних виборів і свободи слова пояснювала „особливостями туркменської моделі демократії” [7].

Центральним питанням політичної трансформації є політико-правовий характер державної влади та її здатність забезпечити стійкість функціонування політичної системи. Реформи в пострадянських державах гальмувалися саме внаслідок нерозв'язаності питання про владу, демократичної за формою й авторитарної по суті (це засвідчують війна в Чечні, події в Узбекистані 2005 року та в Киргизстані у 2002 та 2005 - 2006 роках).

Факторами, що становлять загрозу для легітимації політичних процесів у пострадянських державах, стала й нерівновага повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади. Неефективність функціонування гілок влади сприяє посиленню авторитаризму. Управлінська й економічна влада зосереджена переважно в руках виконавчих органів, а повноваження парламенту й судів помітно обмежені. Політична еліта формувалася згори, а нові соціальні й політичні структури були слабкими й не користувалися широкою підтримкою населення. Представники центральних органів влади, в чиїх руках зосереджена більша частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливали на формування нормативно-правового простору й вибір сценаріїв розвитку суспільства та держави. Відтак, постає проблема вибору моделі реалізації принципу поділу влади, оптимального розмежування повноважень органів

законодавчої влади й управління, створення ефективної системи стримувань і противаг. При цьому важливо враховувати в кожному конкретному випадку історичний досвід і традиції країни, внутрішньополітичну ситуацію, рівень політичної культури населення, наявність (чи ненааявність) демократичних інститутів, завдання, які необхідно вирішувати державі на конкретному етапі її розвитку.

Соціальна практика показала, що слабкість політичних партій і громадських організацій державна влада й політична еліта низки держав намагалася компенсувати „впровадженням політичного життя згори”. Слабкість політичних партій виражалася в тім, що їх діяльність обмежувалася лише боротьбою за депутатські мандати. Реалізація короткострокових електоральних проектів покладалася переважно на адміністративний апарат органів виконавчої й представницької влади, а також на державні установи соціальної сфери. Практика свідчить, що використання адміністративного ресурсу породжує приховану форму протесту, що може призвести, як мінімум, до зростання абсентеїзму.

Можливість широкої участі громадян у політичному житті безпосередньо пов'язана, зокрема, з рівнем соціально-економічного й культурного розвитку країни. Ф. Фукуяма підкреслював, що економічна модернізація обумовлює підвищення життєвого й освітнього рівня населення і звільняє людей від того різновиду страху, що викликається існуванням на межі фізичного виживання. Це дозволяє людині розширювати діапазон цілей, актуалізувати ті з них, які залишалися в латентному стані на ранніх етапах економічного розвитку. Однією з таких раніше потенційних спонук є бажання одержати визнання своєї людської гідності, визнання, що досягається шляхом участі в роботі політичної системи [2]. На жаль, і нині громадяни ряду держав не мають у своєму розпорядженні будь-яких істотних економічних і політико-правових ресурсів, які б дозволили їм свідомо й активно брати участь у трансформації суспільства.

В 2003 - 2006 роках ситуація на пострадянському просторі стала мінятися в бік все більшої затребуваності громадянських і політичних прав і свобод, проведення чесних і прозорих виборів, реальних зрушень в демократизації суспільства. При цьому відзначається помітне зростання протестного потенціалу. Загалом на пострадянському просторі як політичному утворенні точиться серйозна політична боротьба акторів різного рівня (як ззовні, так і зсередини) за владу і можливість впливати на стратегію розвитку й політику держав.

У пострадянських державах великий вплив на політичні процеси здійснює національна політична еліта, яка в 1990-і роки мала на загал ті ж традиції і ту ж політичну практику, що й радянська. Стратегія єдиного пострадянського простору зберігала політичну еліту, яка сформувалася в країнах СНД. Але за роки політичних і соціально-економічних реформ у

**Політичні процеси на пострадянському просторі:
тенденції, протиріччя, перспективи**

Гульнар Іскакова

більшості держав сформувалося нове покоління еліти, що володіє широким спектром ресурсів для цілком успішної боротьби за владу. Це, у свою чергу, спричинило на тлі соціальних проблем, що загострилися, розкол як усередині еліти, так і в суспільстві в цілому. Не випадково, що таке розмежування призвело до серйозних політичних конфліктів у формі „революції троянд”, „помаранчевої революції” тощо. Прикметна риса цих подій - високий ступінь їх „інтернаціоналізації”, втручання зовнішніх сил – західних, російських, ісламських та інших. Помітне прагнення Росії в країнах, де спостерігається процес зміни політичної еліти, підтримувати еліту стару попри її політичну неспроможність.

Тим часом посилюються „відцентрові” (від Росії) настрої в країнах Балтії, в Грузії, Україні, Молдові, на політику яких стали більше впливати держави Європи, а на політику Узбекистану, Туркменістану, Таджикистану - ісламські держави. Такі тенденції не могли не вплинути на баланс інтересів у міждержавних відносинах у межах не тільки СНД і центрально-азійського регіону, але й на міжнародній арені. Та, незважаючи на те, що вплив міжнародного фактора на якість пострадянського простору досить помітний, вирішально на нього впливали й продовжують впливати внутрішньополітичні процеси.

Література:

1. **Сысоев В. О.** Новые демократии Центральной и Восточной Европы: проблемы политической трансформации // Политическая наука. Динамика политического сознания и поведения - М.: РАН. ИНИОН, 2002. - № 2. - С. 103 - 119.
2. **Фукуяма Ф.** Просмотры // Русский журнал. - 1997. - 25.12.
3. **Ахметов К.** Казахская демократия в оценках политологов // Мысль. - 2002. - № 9. - С. 31 - 40.
4. **Толипов Ф.** Демократизм, национализм и регионализм в странах Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. - 2000. - № 4 (10). - С. 7 - 18.
5. **Сакве Р.** Режимная система и гражданское общество // Полис. - 1997. - № 3. - С. 61 - 83.
6. **Huntington S.** The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. - Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1991. - 139 p.
7. **Сапаров Н.** Об особенностях „туркменской модели демократии” // Центральная Азия и Кавказ. - 2000. - № 2 (8). - С. 252 - 260.